

УДК: 37.012.5

ГЛІБ ГОЛОВЧЕНКО, канд. пед. наук, доцент
Коледж преси та телебачення, МОН України
Адреса: вул. Даля, 11а, м. Миколаїв, 54020, Україна
Тел.: 0-512-50-00-30
E-mail: g.golovchenko@gmail.com

ПРОБЛЕМИ МЕДІАОСВІТИ США І КАНАДИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

АНОТАЦІЯ

Розглянуто досвід різних країн щодо формування передумов для розвитку інформаційного суспільства. На прикладі Росії, Латвії, Литви та Естонії прослідковано наслідки «тоталітарної» моделі при переході до демократичного відкритого громадянського суспільства та з'ясовано роль освіти і освітян у цьому процесі. Охарактеризовано процес впровадження медіаосвіти як розвитку суспільства та цивілізованих економік на прикладі США та Канади. Описано дидактичний інформаційний простір (ДІП) – унікальну педагогічну технологію, розроблену вченими Коледжу преси та телебачення м. Миколаїв. За цей час вона проявила себе як найбільш ефективна у пострадянському просторі технологія, яка враховує громадянський, суспільний і освітній напрями з урахуванням умов інформаційного суспільства. Встановлено, що для подальших досліджень буде цікавим взаємозв'язок між необхідністю набуття великого досвіду розуміння європейських цінностей, розуміння наступного етапу розвитку людства (від індустріального до інформаційного), набуття демократичного мислення, розуміння громадянського відкритого суспільства та набуттям навичок медіаграмотності через широке впровадження медіаосвіти. Саме необхідність одночасного набуття такої кількості знань, вмінь та навичок робить складним цей процес. Окрім того, жоден з розглянутих аспектів не вивчається у жодній дисципліні загальноосвітньої школи і, на жаль, лише в окремих вишах України. Проте позитивним є експериментальний досвід Коледжу преси та телебачення щодо взаємозв'язку аудиторних та позааудиторних занять.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційна діяльність, відкрите громадянське суспільство, демократія, медіаосвіта, дидактичний інформаційний простір (ДІП), Коледж преси та телебачення.

ВСТУП

Концептуальні засади мають не просто теоретико-методологічне значення, а й суто практичну значущість. Лідери «Великої двадцятки» на зустрічі у Сеулі (12 листопада 2010 року) поставили завдання – формувати так звані «модернізаційні альянси». Цим вони визначили найбільш перспективні напрями інноваційного співробітництва, яке в свою чергу передбачає і зумовлює всебічний розвиток і застосування найсучасніших ІКТ. Адже на сучасному етапі цивілізаційного розвитку інформаційно-комунікаційні технології дають можливість:

- по-перше, більш ефективно вирішувати економічні, господарські та соціальні проблеми;
- по-друге, значно продуктивніше реалізовувати науково-технічний потенціал;

– по-третє, покращити умови для ліквідації міжрегіональних (міждержавних) невідповідностей у сфері знань, освоєння нових підходів та технологій у сфері ІКТ і, таким чином, інформаційно матеріалізувати об'єктивно назрілі тенденції щодо формування глобального інформаційного суспільства.

Ці обставини актуалізують потребу в розробці та практичному здійсненні державної стратегії щодо формування дієвої інституційної системи, яка матиме за мету створення високопродуктивного інформаційного середовища та здійснюватиме реальну підтримку економіки інформаційного ринку. Все розмаїття інформації становить одночасно і вхідний матеріал, і кінцевий продукт невагомої економіки або економіки знань. Адже ринок економічної інформації є атрибутивним компонентом сучасної економіки, носієм такої ексклюзивної ознаки, як *просьюмеризм*.

Йдеться про стирання відмінностей між вільним і робочим часом, оскільки продукуюча (і навіть виробнича) діяльність набуває суто творчого характеру та змісту і водночас ознак максимальної інтелектуалізації головної продуктивної сили суспільства – високопрофесійної, озброєної сучасними навичками здобуття, освоєння та застосування корисної інформації. Саме найбільш активні та підприємливі суб'єкти виробничих відносин є найбільш зацікавленими освоювачами та носіями широкого спектра інформації.

Процес еманации (постійного практичного освоєння) інформації породжує генерацію знань, які перманентно працюють на те, щоб відкривати й подавати (що неможливо позацільовим інформаційним супроводженням) навколишній світ у новому світлі. «Інформація у певних контекстах, особливо коли йдеться про цільове використання новітніх корисних відомостей, якими володіють люди, визначається як знання, подані у певній формі» [1, с. 7]. Постійно оновлювані знання в свою чергу інноваційно збагачують інформаційно-комунікаційні технології, які дають можливість діяти на випередження і не лише знаходити унікальні рішення актуальних проблем, а й відкрити стратегічні перспективи цивілізаційного розвитку.

Отже, будь-яка інформація – це розмаїта сукупність відповідним чином інтерпретованих даних, які завдяки цьому набувають конкретного змісту. Таким чином, заявлені знання стають продуктом використання. Зазначена діалектична взаємозумовленість і єдність інформації та наукових знань формують унікальний цивілізаційний ресурс, завдяки якому все більш вживаними стають поняття «економіка знань» [2, с. 234], «невагома економіка», «капітал, втілений у знаннях» [3, с. 34], «мережева економіка» [4, с. 57], «інформаційна парадигма економіки». А це у свою чергу є наочним і переконливим підтвердженням своєчасності й необхідності застосування у ринковому суспільстві категорії «ринок інформацій» або «інформаційний ринок». Концептуальні інформаційні дослідження таких країн, як США та Канада мають системно аргументувати, що справжній цивілізаційний прорив можливий лише за умови виведення України на сталу траєкторію «економіки знань».

Але це пов'язано з включенням природного та людського капіталу в інноваційну модель із забезпеченням пріоритету екології над економікою, з визначенням соціальних та екологічних стандартів і їх суворим дотриманням. Важливим інструментом досягності цієї мети є медіаосвіта. Але в нашому випадку краще розуміти, що впровадження медіаграмотності шляхом широкої медіапросвіти – це завдання для всіх, хто дбає про майбутнє нашої країни та суспільства. За оцінками фахівців вся інформаційно-комунікаційна сфера відіграє позитивну роль у національному господарстві України, але вона складає лише 6 % ВВП [5, с. 10]. Такі

показники свідчать про необхідність додаткової уваги до формування інформаційного ринку як такого.

Така проблема передбачає необхідність розвитку:

- інформаційної інфраструктури (перш за все, комп'ютерної та іншої сучасної техніки й мережі);
- організаційного кадрового забезпечення інформаційної галузі;
- інформаційної або медіаосвіченості суспільства;
- деіндустріалізації економіки та країни в цілому.

Медіаосвіченість передбачає високий рівень знань про медіапроцеси усього суспільства. Необхідно також зазначити, що рівень розвитку суспільних відносин повинен бути чітко сформований до загальних цивілізаційних цінностей, а саме розвитку демократії як необхідної та цілком виправданої форми управління державою. Ми вчилися обирати та робити це свідомо, маючи необхідний рівень поінформованості суспільства, але це базові рівні розвитку суспільства, необхідні для спільного шляху з цивілізованими державами світу.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті ставимо за мету проаналізувати проблеми медіаосвіти США та Канади в умовах інформаційного суспільства та окреслити перспективи її впровадження й поширення в Україні на основі позитивного американського та канадського досвіду.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

За двадцять років, протягом яких наша держава приділяла увагу безпосередньо розвитку інформаційної інфраструктури, стало цілком зрозуміло, що маючи найбільшу в Європі чергу на підключення до фіксованого телефонного зв'язку, ні про яке інформаційне суспільство не було можливості та потреби навіть мріяти. Тому ми пройшли швидкий, але досить ефективний шлях використання нового обладнання, нових технологій. Ми забуваємо, що переважна більшість цих технологій були просто заборонені для ввозу до СРСР. Поправка Джексона–Веніка була відмінена лише у 2006 році, і тільки з цього часу ми долучилися до можливостей використання технологій світу. Але можливість – це ще не використання. І знову постала проблема системи освіти, яка в цей час замість нарощування матеріально-технічної бази та зміни парадигми філософії освіти від індустріального до інформаційного суспільства, проходила шлях лише зміни парадигми ставлення до громадянського виховання. Фактично за 20 років ми лише визнали, що часи Комуністичної партії СРСР не повернуться, що тоталітаризм – це погано. Але нам ще не вдалося переконати більшість населення та фахівців і освітян у правильності вибору громадянами демократичного шляху розвитку на базі незалежної суверенної держави. Таким чином, ми весь час розхитували той човен, який повинен бути модернізований або значно покращений. Не маючи панівної ідеології, на завдання якої звикла працювати переважна більшість фахівців, була взята на озброєння ідея збагачення та комерціалізації відносин. Але це не дало можливості провести докорінних змін у системі освіти і, як наслідок, у суспільних відносинах.

Низький рівень підготовленості кадрів можна розкласти на три складових:

- низький рівень фахівців інформаційних технологій та інженерного забезпечення;
- низький рівень фахівців, які створюють контент інформаційної галузі;
- низький рівень споживачів, що обмежує розвиток інформаційного ринку з точки зору економіки.

Організаційно-кадрове забезпечення функціонування ринку економічної інформації, як і всього інформаційного ринку, передбачає спеціальну підготовку фахівців. Адже в основі виконання функцій лежать математичні розрахунки, розробка та застосування складних комп'ютерних моделей, обґрунтування впливу сучасних маркетингових стратегій у сфері інформаційного бізнесу, вибір найоптимальніших сценаріїв і шляхів фінансово-економічних маневрів тощо. Кількість спеціалістів, які б вважались фахівцями в цій сфері, хоча й зростає, але ще досить обмежена.

Проте вітчизняний промисловий капітал здебільшого виступає антиінноватором і жодним чином не націлює національну економіку на перехід до інноваційних шляхів. Звичайно, запорукою досягнення передових макроекономічних позицій та необхідного впливу в міждержавних господарських відносинах «є не швидкість бігу по «протореній» доріжці, а вихід з дистанції і прокладання нових стежинок, що прискорюють рух нової економіки» [6, с. 11].

В Україні не розділені сфери «економіка – довкілля (екологія) – людина», вони існують не просто ізольовано, а іноді й в жорсткому інформаційному антагонізмі. Національне господарство України за інерцією живе за рахунок майбутніх поколінь. Така господарська система не виживе у сучасному жорсткому конкурентному середовищі. Про це було чітко заявлено на четвертому саміті країн «Великої двадцятки» в Сеулі (12 листопада 2010 року). Тому інформаційне роз'яснення небезпеки інерції звичного функціонування є злободенним завданням. Розуміння цивілізаційних актуалітетів повинно знайти необхідне підтвердження і в засобах масової інформації, і в законодавчому супроводі, і, головне, у науково-методичному забезпеченні системою освіти інноваційних процесів, які необхідно втілити українській державі.

Переважає більшість вітчизняних фахівців завдяки своєму військово-інженерному минулому розуміють інформаційне суспільство виключно як сукупність комп'ютерів, софту, мереж, тобто матеріальних активів. Але це не так. Інформаційне суспільство – це перш за все нова парадигма, яка базується на цінностях, принципах та особистості як головної продукуючої одиниці.

Біл Гейтс у своїй книзі «Бізнес зі швидкістю думки» зазначав, що всю механічну роботу людство довірить машинам, але думати, виробляти інтелектуальні продукти, продукувати нові знання зможе тільки людина.

Фактично, тема медіаосвіти повинна складатися з трьох складових: педагогічної, економічної й медіа.

Педагогічна передбачає підготовку фахівців для всіх ланок освіти (середньої, вищої, професійної), які б були адаптовані та визнавали пріоритет інформаційного суспільства. Про це неодноразово зазначала академік Н. Г. Ничкало й член-кореспондент О. І. Щербак [7, с. 161].

Проблематика трансформації пострадянських суспільств до вимог сучасного світу розглядається з досвіду Прибалтійських країн, які не тільки пройшли шлях змін, але й результативно набули членство у НАТО та Європейському Союзі. Це стало можливим саме через виконання ними принципових позицій. Порівняння досвіду таких країн знайшло відображення у Андріса Спрудса [8, с. 320].

Проблематикою ролі та місця педагогіки в умовах інформаційного суспільства або в умовах пострадянських країн та Росії як «постіндустріальних країн» займаються провідні російські вчені, такі, як академік О. М. Новіков. Він розглядає цю тему навіть ширше – як зміну парадигми всієї системи освіти в умовах нової ери: «Образованность в постиндустриальном обществе – это способность общаться,

учиться, анализировать, проектировать, выбирать и творить. И так, в новой эпохе отечественное образование должно стать иным принципиально. Но в настоящее время оно существенно отстает от требований современности» [9, с. 42].

Наслідком нерозуміння новітніх методів та завдань освіти є величезна кількість етичних проблем, якими нехтує будь-яке тоталітарне суспільство, оскільки існує одна відповідь на всі питання про те, що є добрим, а що є поганим. У плюралістичному суспільстві суспільству необхідно самостійно напрацьовувати досвід запобігання неетичній поведінці. Особливо це важливо у комунікаційній етиці. Дослідження латвійської вченої Скайдрите Ласмане [10, с. 132] доводять необхідність виховання громадянського суспільства насамперед для освіченого прийняття рішень, у тому числі й щодо власних вчинків та оцінки поведінки суспільства.

У перехідних країнах сьогодні важливою є проблема адаптації системи освіти до виховання демократичного мислення. Дослідженням цієї проблеми займається Занда Рубене [11, с. 9], доктор педагогічних наук й професор Латвійського університету. Країни Балтії увійшли до ЄС у 2004 р. Для життя суспільства це дуже короткий термін, і переважна більшість була не тільки спостерігачами змін та перебудови, але і приймала безпосередню участь та втілювала перебудову у життя. Тому для широких теоретичних узагальнень ще не прийшов час. Необхідно накопичити матеріали, вивчити джерела та провести контекст-аналіз подій у контексті наслідків.

На пострадянському просторі, де тема «відкритого суспільства» стала актуальною лише у 1990-х роках, демократичні ідеї почали сприйматися позитивно. У 1999 р. лише третина населення Латвії була задоволена тим, як у країні функціонує демократія, і при цьому 90 % жителів Латвії вважали демократію найкращою політичною системою [12, с. 19]. Але за даними моніторингу демократії у Латвії 2005–2007 рр. забезпечення громадянських та політичних прав, а також демократичне функціонування засобів масової інформації у суспільстві оцінювалися лише як задовільні.

Дослідники пояснюють зниження значення демократичних цінностей тим, що у Східній Європі розпад Радянського Союзу призвів до розриву традиційних, до того вже стабільних соціальних форм: розвалився не тільки державний апарат, а й укорінені уявлення про «нормальне» життя, яке до цього часу визначала держава, а іноді релігія або традиція.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Тенденція до радикалізації у пострадянських країнах сприймається з пересторогою. Тому необхідно знаходити або навіть відчувати перші симптоми нетерпимості або відчуження, розподілу суспільства на «своїх» та «чужинців» для їх завчасного подолання, а не очікувати моменту, коли доведеться долати кризу.

Щоб обговорювати європейські цінності, необхідно дати визначення цьому поняттю, тому що в різних пострадянських країнах вони визначаються по-різному:

– Європа як символ благополуччя – акцент робиться на цінностях суспільства споживання;

– Європа як простір християнської культури та цивілізації – формування християнського світу та визнання його цінностей у пострадянському суспільстві. Так, 18,5 % населення Латвії вважають себе атеїстами, і лише 42 % – християнами;

– Європа як філософський ідеал/стандарт – автономна, вільна, критично мисляча особистість як базова цінність, відповідно до сприйняття людини Імануїлом Кантом;

– Європа як демократія – політична участь кожної людини і терпимість як цінність і важливий засіб функціонування суспільства.

При обговоренні Європи як вияву демократії у контексті ЄС постає актуальне питання про необхідність соціального діалогу в освіті, який знаходить своє вираження в комунікації, підтримці та розвитку людських відносин, терпимості та солідарності. Проблема забезпечення ефективної комунікації цікавить не тільки науковців, які працюють у різних напрямках у різних куточках світу, але й кожну людину, яка живе у сучасному суспільстві. Це проблема стала особливо важливою в останні десятиріччя. Також широко обговорюється необхідність оцінки радикальних змін, які необхідні у контексті глобалізації, що вимагає формування певних особистих якостей, які забезпечують готовність знайти своє місце у динамічному й різноманітному соціокультурному середовищі [13, с. 112]. Але це відбувається у загальноєвропейських традиціях, які закладалися такими вченими, як Джон Дьюї, який розробляв філософію освіти і вважав, що «демократія – це більше, ніж просто форма правління; це перш за все форма загального буття, спільного досвіду» [14, с. 60]. У праці «Демократія та освіта» він називає школу макромоделлю суспільства, а освіту – головним та визначним засобом змін у світі.

Дж. Дьюї зазначав, що школа – важлива структура суспільства, яка здатна виявити творчий потенціал дитини, розвинути у неї навички критичного мислення, надати можливість участі у соціальному житті та навчитися демократії. Саме освіта – це той соціальний інститут, в якому люди вчаться реалізовувати свої соціальні ініціативи, набувають навичок участі у громадянському суспільстві, що є важливою передумовою формування відкритого демократичного суспільства [15, с. 90].

ВИСНОВКИ

Науковцями коледжу преси та телебачення м. Миколаєва була розроблена унікальна педагогічна технологія, яка дозволяє не тільки вирішувати проблему якісної підготовки фахівців з інформаційної діяльності, але й сприяє підвищенню комунікативних якостей людини як свідомого громадянина та надає додаткові показники професійних навичок. Крім того, ця технологія дозволяє підвищити якісні показники професійних вмінь та навичок, що цілком співпадає з гіпотезою, що підвищення комунікативних здібностей дає додаткові якісні показники вмінь фахівців, які проходять підготовку. І ця технологія здатна подолати пострадянські залишкові негативні наслідки знижених комунікаційних навичок [16, с. 9]. Більш того, у співпраці з Національною спілкою журналістів України було розроблено концепцію впровадження шкільних медіа, а саме: газет, телебачення, радіо та Інтернету для покращення комунікативних здібностей та підвищення медіа грамотності [17, с. 111]. Це реальний шлях просування ідей інформаційного суспільства у колишніх пострадянських країнах і так званих постіндустріальних суспільствах.

Ці дослідження, їх експериментальне впровадження та впровадження у навчальний процес здійснювалися у контексті досліджень Національної академії педагогічних наук України та академіка Ничкало Н. Г., яка доводила, що для успішного впровадження комунікативних технологій потрібно розглядати ретроспективний аналіз від античності до інформаційного суспільства, а також враховувати польський досвід інноваційності та прогностичності. Особливу увагу було звернено на необхідність впровадження нових видів педагогіки за польським досвідом, а саме медіальної педагогіки, над концептуальною розробкою якої у Польщі працюють професори Веліслава Османська–Фурманек та Марек Фурманек [18, с. 144]. Це дає можливість нашим вченим продовжити спільні напрацювання теоретичної бази та впровадження новітніх наукових розробок.

Американський публіцист, економіст, педагог Пітер Друкер у роботі «Епоха розриву: орієнтири для світу, який змінюється!» [19, с. 178] зазначає, що навіть сьогодні серед педагогів актуальні дискусії щодо потреби у дрібних змінах та покращеннях у школах й університетах. І лише не значна кількість педагогів визнає необхідність радикальних змін, зумовлених як політичними, так і економічними засадами. Але демократія передбачає постійну готовність до постійних змін. Освіта як соціально-політична та економічна основа суспільства змінює роль та структуру знань. Знання знаходяться у постійному розвитку, тому школи й університети мають розуміти, що можуть застаріти, і для того, щоб бути сучасними, їм необхідно постійно змінюватися й розвиватися. Це одне з найважливіх завдань, яке необхідно виконувати. «Змінюватись або вмерти!» – ось так формулюють американці необхідність створення суспільства, в якому це розуміють.

Медіаосвіта дала можливість знайти шлях до змін класичної освіти. І світовими лідерами в цьому питанні стали США та Канада. Можливість адаптації суспільства до нових викликів інформаційного суспільства за допомогою медіаосвіти визначив канадський вчений МакКлюен [20, с. 17]. Він стверджує, що медіаосвіта – це частина освітнього процесу, спрямованого на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії з сучасною системою мас-медіа, включаючи як традиційні (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітні (комп'ютерно-опосередковане спілкування, Інтернет, мобільна телефонія) медіа з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Вважається, що термін «медіаграмотність» був утворений від термінів «критичне бачення» та «візуальна грамотність». Також використовуються такі терміни, як «технологічна грамотність», «інформаційна грамотність», «комп'ютерна грамотність» тощо. Д. Консайдін [21, с. 127] вказує на те, що у США терміни «медіаграмотність» та «медіаосвіта» використовуються паралельно, причому перший – більш відомий широкому загалу. Під терміном «медіаосвіта» часто розуміють набуття учнями знань про медіа. Але значна частина вчених дотримуються думки, що медіаграмотність – це частина медіаосвіти. К. Ворсноп вважає, що медіаграмотність – це результат медіаосвіти, вивчення медіа. Чим більше ви вивчаєте медіа (за допомогою медіа), тим більше ви медіаграмотні, тобто медіаграмотність – це здатність до експериментування, інтерпретації/аналізу та створення медіатекстів. Інші вчені вважають, що медіаграмотність має на меті формування активної та грамотної людини, яка набула розвиненої здатності до сприйняття, створення, аналізу, оцінки медіатекстів, до розуміння соціокультурного та політичного контексту функціонування медіа у сучасному світі, кодових і репрезентаційних систем, які використовуються в медіа. Життя такої людини у суспільстві та світі пов'язане з громадянською відповідальністю. Р. Кьюбі вважає, що медіаграмотність – це здатність використовувати, аналізувати, оцінювати та передавати повідомлення у різних формах. Тобто фактично всі вчені сходяться на тому, що медіаграмотність – це набуті під час навчання навички аналізу та оцінки медіа. Насправді ж медіаграмотність дає можливість ефективніше застосовувати медіазасоби, медіаджерела, що загалом підвищує не тільки медіакультуру, а й культуру в широкому розумінні.

Основні історичні етапи розвитку медіаосвіти в США можна в цілому представити таким чином:

- 1) початкового розвитку медіаосвіти (1960–1970-ті роки);

2) формування основних базових моделей медіаосвіти (1980-ті роки);
3) сучасний етап мультимедійної медіаосвіти (1990-ті рр. – поч. XXI ст.) [22, с. 51].
«Якщо технологія І. Гуттенберга відтворила стародавній світ і скинула його на коліна Ренесансу, – писав М. МакКлюен, – то електронні технології відтворили первісний і архаїчний світи, минуле й сьогодення, приватне і корпоративне та кинули їх на поріг Заходу для обробки».

На необхідності вивчення досвіду Республіки Польщі та впровадження медіаосвіти в Україні наголошує академік Ничкало Н. Г. [23, с. 292] Досвід Польщі буде найбільш корисним з погляду впровадження медіаосвіти на пострадянському освітньому просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: підручник / В. Д. Базилевич. – вид. 2-ге. – К. : Знання, 2008. – С. 234.
2. Головченко Г. Вільна преса – вільна країна / Г. Головченко. – Миколаїв : Тетра, 2007. – С. 51.
3. Головченко Г. О. Дидактичний інформаційний простір як нова педагогічна технологія : навч. посібник / Г. О. Головченко. – Миколаїв : Тетра, 2004. – С. 9.
4. Головченко Г. О. Шкільні газети та інформаційне суспільство : навч. посібник / Г. О. Головченко. – Миколаїв : Іліон, 2011. – С. 111.
5. Друкер П. Ф. Епоха розрива: Ориєнтири для меняючогося общества / П. Ф. Друкер. – М. : Вільямс, 2007. – С. 178.
6. Дьюї Д. Педагогіка и психология мышления / Д. Дьюї. – М. : Совершенство, 1997. – С. 90.
7. Жарінова А. Г. Інформація, знання і креативність як основні ресурси інтелектуального капіталу / А. Г. Жарінова // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 10. – С. 7.
8. Иноземцев В. Л. Постамериканский мир: мечта дилетантов и непростая реальность / В. Л. Иноземцев // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 3. – С. 11.
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУВШЭ, 2000. – С. 57.
10. Ковальчук Т. Актуалітети політики розвитку / Т. Ковальчук, В. Черняк, В. Шевчук. – К. : Знання, 2009. – С. 34.
11. Ковальчук Т. Т. Сучасний інформаційний ринок (концептуально-пізнавальний контекст) / Т. Т. Ковальчук, І. Ю. Марко, Є. І. Марко. – К. : Знання, 2011. – С. 10.
12. Ничкало Н. Г. Педагогіка праці і професійна педагогіка в системі педагогічних наук / Н. Г. Ничкало // Розвиток педагогічних наук в Україні і Польщі на початку XXI століття : зб. наук. праць. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2011. – С. 144.
13. Ничкало Н. Г. Проблеми майстерності в діяльності наукових шкіл: історико-педагогічний аспект і перспектива / Н. Г. Ничкало // Філософія педагогічної майстерності : зб. наук. праць. – К. : ДОВ, 2008. – С. 292.
14. Новиков А. М. Постиндустриальное образование / А. М. Новиков. – М. : Эгвес, 2008. – С. 42.
15. Рубене Занда. Учиться демократии / Занда Рубене. – Рига : Нордик, 2012. – С. 9.
16. Щербак О. І. Професійно-педагогічна освіта: теорія і практика: монографія / О. І. Щербак / [за ред. Н. Г. Ничкало]. – К. : Наук. Світ, 2010. – С. 161.

17. Catlaks G. Politika un tiesibas / G. Catlaks. – Riga : Zvaigzne ABC, 2003. – S. 19.
18. Considine D. Media Education in United States of America / D. Considine // Educating for Media and the Digital Age. Country Reports. – Austrian Federal Ministry of Education and Cultural Affairs & UNESCO, 1999. – P. 127.
19. Dewey J. Demokraite und Erziehung / J. Dewey. – Weinheim, Basel : Belz Taschenbuch, 2000. – S. 60.
20. McClure C. R. Network literacy: A role for libraries? Information Technology and libraries / C. R. McClure. – 1994. – P. 17.
21. Rubene Z. Sapere aude! Critical Thinking in University Studies in Latvia. Monograph / Z. Rubene. – Riga : LU Akademiskas Apgads, 2004. – S. 112.
22. Skaidriete Lasmane. Komunikācijas Etika / Lasmane Skaidriete. – Riga : LU, 2012. – S. 132.
23. Spruds Andris. The Economic presence of Russia and Belarus in the Baltic states: rise and opportunities / Andris Spruds. – Riga, 2012. – P. 320.